

## Lakva ismerszik meg...

*Branczik Márta – Keller Márkus: Korszerű lakás.*

*1960: az óbudai kísérlet.*

Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet – Terc, Budapest, 2011. 201 oldal.

A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma 2011 végén rendezett kiállítást *Korszerű lakás. 1960: az óbudai kísérlet* címmel, hogy a II. világháború utáni szociális lakásépítés egyedülálló kísérletét, az Óbudai Kísérleti Lakótelepet (OKL) bemutassa. A kiállításon megtekinthető eredeti tervrajzokat, fényképeket, kisfilmeket és hangfelvételeket tudományos igénnyel feldolgozó, albumminőségű külsővel bíró könyvbe első látásra bele lehet szeretni. Az igényes kialakítású borító már sejtetni engedi a belső tartalmat is: az OKL-t egyszerre értelmezik építészeti vállalkozásként és társadalmi kísérletként a mű szerzői. A szerzők közül Keller Márkus a társadalomtörténeti, Branczik Márta pedig az építészettörténeti nézőpontot érvényesíti.

Nem egy szokványos helytörténeti művet tartunk a kezünkben, s nem is egyszerűen egy építészettörténeti albumot. A szerzőknek sikerült az egyoldalú megközelítést elkerülve tágabb kontextusba helyezniük az OKL történetét. De minek is köszönheti az OKL ezt a kitüntetett szerepet, mi is az a tágabb kontextus, amiről beszélünk? A szerzők szerint a kísérleti lakótelep azért érdemel figyelmet, mert ez a berendezkedő Kádár-rendszernek a modernitás egyik legégetőbb kihívására, a lakáskérdésre adott válasza. Egy másik, szintén gyakori buktatót is elkerültek a szerzők, nevezetesen, hogy a politikátörténeti korszakolás és viszonyulás rányomja bélyegét a lakótelep történetének bemutatására. Ahogy Keller Márkus fogalmaz: „A kutatás eredménye megerősíti azokat, akik mellett érvelnek, hogy a társadalomtörténeti folyamatok csak a legkritikább esetben illeszkednek a politikátörténet által kijelölt korszakhoz.” (45.)

Miben is áll e társadalomtörténeti korszakolás és nézőpont sajátossága? Keller Márkus szerint a kötetben részben közölt, építészekkel készített interjúk alapján – legalábbis építészeti kontextusban – kifejezetten pozitív kép rajzolódik ki a Rákosi-rendszerről. E kép kialakulása több tényezőre vezethető vissza (kognitív disszonancia, új generáció felbukkanása, az addig háttérbe szoruló modern építészet és építészek előtérbe kerülése), legfőbb okát mégis az építész szakma professzionalizációjának szintjével, vagyis az építészek társadalmi megbecsültségének emelkedésével magyarázza Keller, aki a hazai professzionalizációs kutatások elismert történésze. Az építészet gyors professzionalizációja számos területen tetten érhető: a műszaki és mérnöki felsőoktatás fejlesztésében, az állami tervezőirodák inspiráló környezetében, az építészek fiatalabb és tapasztaltabb generációinak hatékony együttműködésében, az építészek társadalmi presztízsének emelkedésében, az állami megrendelések által szavatolt létbiztonságban.

A Rákosi-korszakban az építészet szerepe felértékelődik, hiszen fontos feladatot – a berendezkedő sztálini diktatúra reprezentációját – hivatott ellátni. Az építésszek az állam számára nélkülözhetetlenné válnak. Ez a gyors professzionalizáció különösen a Kádár-rendszerrel szembeállítva válik nyilvánvalóvá, ahol Keller erős deprofesszionalizációs trendeket vél felfedezni (az építészet szerepének átértékelődése, csökkenése, a felsőoktatás leépítése, a szakmai autonómia szűkülése, a szakmai nyilvánosság sekélyessége stb.). A szerző kísérlete az építészet professzionalizációs megközelítésére gyümölcsözőnek tűnik. Sikerült egy olyan nézőpontból tárgyalni a szóban forgó kérdést, amely árnyaltabbá teszi a korszakról alkotott eddigi elképzeléseinket.

Mint az a Keller Márkus által jegyzett első fejezetből kiderül, 1945 után a modern építészet hazai szószólói megkapják a lehetőséget, hogy reflektáljanak a kor nagy kihívására, a kínzó lakáshiányra. A modern építészet szemlélete, amelynek „a lakásépítés és a lakáshasználat tudatos megtervezése, illetve befolyásolásának igénye az egyik legfontosabb jellemzője” (5) nem áll távol az államhatalmi törekvésektől sem. Mindkettő az állampolgárok nevelését, átforgalmazását és végső soron befolyásolását tűzi maga elé célul. Az egyéni igényeket figyelembe vevő, de nevelő célzatú építészeti attitűd 1946–1947 folyamán, majd állami szinten – a Sztálin halálát követő enyhüléskor, „a politikai eseményektől nem függetlenül” (25) – 1954-ben ismételten feltűnik. A korszak politikatörténeti értékeléséhez viszonyítva Keller itt is megengedő hangnemet használ, amennyiben a szocialista realista építészetet úgy jellemzi, mint ami az „alattvalók” életét kevésbé akarja megreformálni, alakítani. „Szintén sajátosan ellentmondásos, hogy az elméletben totális kontrollra törő Rákosi-rendszer, eszközök híján, sokkal kevésbé tudta normáival befolyásolni állampolgárainak lakásviszonyait és ilyen értelemben életmódját is.” (45.) Mint az a fenti idézetből és a Keller által citált statisztikai adatokból világosan kiderül, a Rákosi-rendszer ezen „toleranciája” inkább egyfajta optikai csalódás. Az állami építkezések alacsony száma egyszerűen eszköztelenné teszi az államhatalmat a magánélet ilyesfajta befolyásolására. Az egyéni igényekhez alkalmazkodó, nem, vagy kevésbé normatív „gondolkodásmód újabb vereségét pedig paradox módon az egyre jobban megszilárduló Kádár-rendszer panelprogramja hozza magával” (45).

E történelmi folyamatba illeszti bele Keller az OKL kialakulását. Az Építésügyi Minisztérium által 1958-ban meghirdetett „C” terv egyszerre akarja modernizálni a „lakásépítés műszaki, szerkezeti és lakáshasználati oldalát” (38). A cél továbbra is az, hogy olcsó és korszerű lakásokkal lássanak el minél több embert. A „C” terv keretében kiírt tervpályázat legjobb pályamunkáit valósítják meg végül az 1959-ben kezdődő óbudai építkezéseken. 1960-ban pedig már be is költöznek az első lakók a „korszerű lakásokba”. A kísérleti lakótelep legfőbb célja annak kiderítése, hogy a tervezőasztalon oly kiválónak tűnő elképzelések a gyakorlatban valóban megfelelnek-e a gazdaságosság és korszerűség kívánalmainak. Ahogy azonban Keller erre utal, az OKL utóéletét elhalványítja az 1960-as években felendülő paneles építkezésmód, így a szakmai visszhang viszonylag csekély maradt.

A könyv Branczik Márta által jegyzett második fejezete – az első résszel összevetve – kevesebb elméleti megalapozottsággal rendelkezik. 1946–1947-től kezdődően időrendi sorrendben mutatja be az építészeti koncepciókban bekövetkező változásokat. A II. világháború után az olcsó, de korszerű és modern lakás igénye hívja életre a típustervezést, ennek hátulütői és korlátai azonban hamar világossá válnak az építés szakma számára. A Cs-lakások építésének beindulása e kudarc burkolt beismerését jelenti. A gazdaságosság és a korszerű lakás egymásnak ellentmondó kívánalmait nem sikerül egyszerre érvényesíteni. A zsákutcából való kitörést a „C” terv és az ennek nyomán megépülő kísérleti lakótelep szolgálná, amelyről Branczik – Kellerrel összhangban – újólag megállapítja, hogy különösebb visszhang nélkül maradt: „a világ és a koncepció időközben változott” (98). Kiderült, hogy az addig felhasznált technológiákkal és technikákkal a lakáskérdés nem orvosolható, viszont a lakások alapterületének további csökkentése sem járható út. Így válik az Óbudai Kísérleti Lakótelep pártját ritkító történelmi megoldássá.

A kötet harmadik fejezetében a lakókkal és építészekkel készített interjúkból olvashatunk egy rövid összeállítást. A negyedik fejezetben található az egyes épületek rövid leírását, továbbá az épületek tervrajzait, korabeli látványtervét és a megvalósult épületekről készített fotókat is. A befejező ötödik fejezetben a szerzők az építészek rövid, kivonatos életrajzát közlik.

A *Korszerű lakás* című munka történelmi és használati értékét számos kiegészítő körülmény növeli. A gazdag illusztráció már-már alapvető elvárás egy építészettörténeti munka esetén. Fontos érdem, hogy ezt e kiadványban nemcsak esztétikusan, hanem az olvasó számára hasznos módon sikerült megoldani. A kötet végéhez csatolt tervrajzok, homlokzati rajzok és a megvalósult épületről készült fotók segítik a szöveg megértését, így azoknak sem okoz különösebb gondot a szerzők gondolatmenetének követése, akik kevésbé jártasak az építészeti szakkérdésekben. Az építészek rövid életrajzának és munkásságának bemutatása a kötet végén a magyar érdeklődők, a fejezetvégi terjedelmes angol nyelvű rezümék pedig a külföldi olvasók tájékozódását segítik.

A következőkben megfogalmazott kritikai észrevételek előtt szeretném hangsúlyozni, hogy olyan újszerű, a korszakkal kapcsolatban ez idáig nem használt megközelítésekkel találkozhat a könyvben az olvasó, amelyek önmagukban is elsőrangú történeti munkává teszik a művet.

A két vagy több szerzős művek örökös kulcskérdése, mennyire sikerül az összhangot megteremteni az egyes részek között. E szempontból a kötet szerkesztése nem sikerült tökéletesen. A műben helyenként ismétlésekkel találkozhat az olvasó, ami a szöveg koherenciájának hiányára utal. Mindkét szerző ismereti például Bálint Sándor, az ÉM munkatársának 1961-es értékelését a kísérleti lakótelepről. Az ilyen ismétlések elkerülése végett – narratív szempontból – a munkát talán szerencsésebb lett volna úgy tagolni, hogy a Keller Márkus által írt – egyébiránt kiváló és gondolatébresztő – bevezető rész, az építés szakma helyzetének bemutatása, valamint a megvalósult lakások gazdaságossági

és használati szempontú értékelése körbeölelje, közrefogja a Branczik Márta által írt építészettörténeti részt, amely a tervpályázatra, az építészeti koncepciókra valamint a megvalósult épületekre helyezi a hangsúlyt. Ám ebben az esetben is problémát jelentett volna, hogy ez utóbbi, a lakáshasználat kérdését tárgyaló rész csonka maradt, a szerzők ugyanis elhanyagolták ezt a kérdést. E szempontból a mű a saját magával szemben támasztott elvárásoknak sem tudott maradéktalanul megfelelni. Ahogy Keller Márkus a kötet elején megfogalmazza: „az ideális lakásról és lakáshasználatról szóló diskurzus elemzése mellett, lehetőség van a konkrét megvalósult lakások és azok használatának az elemzésre” (6). Bár a kötet végén a lakókkal készített interjúk részben reflektálnak e kérdésre, és az interjúk nyilván jó alapot nyújthatnának az elemzéshez, a szerzők mégis aránytalanul kevés teret szenteltek e problémának (42).

Ha – a szerzőkkel összhangban – a modern építészetet a lakosság életkörülményeit pozitívan befolyásolni kívánó törekvésként azonosítjuk, akkor a térszervezés tágabb dimenzióit is elemzés tárgyává lehetett, sőt, kellett volna tenni. A városi tér megszervezése kardinális kérdés, különösen egy komplett lakótelep esetében. Nem derül ki a kötetből az sem pontosan, hogy létezett-e egyáltalán ilyen koncepció, mennyire volt megtervezett, avagy éppen megtervezetlen a lakótelepi tér. Ezzel kapcsolatban a szerzők megállapításai is ellentmondások. Hol azzal érvelnek, hogy „teljesen hiányoznak például az átgondolt közösségi terek a magyar tervek esetén” (44), máshol viszont azt olvashatjuk, hogy a terület rendezését Kiss Albert és Pomsár János tervei alapján kezdték el (83). Nyilvánvalóan létezett tehát a lakóteleppel kapcsolatban valamilyen térrendezés, és nem ad hoc módon jöttek létre az épületek, ahogy maguk a szerzők is utalnak erre. Fábíán István építész a vele készített interjújában mégis az átgondoltság hiányára utal: „[...] elkezdtek építeni a házakat. Amikor már nagyban épültek ezek a házak, akkor derült ki, hogy egy ilyen lakótelepnél szükség van járulékos, csatolt épületekre, például bölcsődére is. De bölcsőde nem szerepelt a tervpályázaton. [...] Hát így kerültem én bele, hogy a meglévő épületek közé – ahova eredetileg bölcsődének helyet nem is hagytak ki – nagyon szorosan adódott egy hely az egyik lakóház szomszédságában [...]” (110). Számomra nem teljesen világos tehát ezzel kapcsolatban a kép. Nem kapunk választ továbbá arra a kérdésre sem, melyek voltak a Kiss Albert és Pomsár János által jegyzett koncepció alapjai, mennyiben volt az hiányos, vagy átgondolatlan, és mennyiben volt összhangban az életviszonyokat aktívan befolyásolni igyekvő modern építészeti és államhatalmi törekvésekkel.

A térrendezés kérdése elvezet minket egy másik fontos szemponthoz, nevezetesen a lakótelep közösségének térhasználatához. A lakókkal készített interjúkból az is nagyon plasztikusan kiderül, hogy a lakótelep tere – főleg az akkori fiatalok számára – közösségteremtő erővel bírt. Minden fogyatékosága ellenére („semmi nem volt azon a játszótéren”), e tereken „bandáztak” a gyerekek, itt alakultak ki a lakótelep közösségének alapjai, az első barátságok, szerelmek, konfliktusok (124). „Ha lemegyek az utcára az idős nénitől kezdve, itt a telepen

jóformán, a régiek közt, mindenkit ismerek. Hát itt nőttem föl.” (122) A közösség formálódása nemcsak a tereken valósult meg, hanem aktív szerepet játszottak ebben a mára már teherré váló technikai eszközök. A televízió ekkor még nem az emberek elszigeteltségének diabolikus eszköze volt, hanem közösségüket építette. „A szomszédom műszerész volt, neki volt először televíziója. Abban a nagyon pici étkezőben tízen biztosan ültünk, és néztük az egy szem televíziót.” (121) A telefon, ami szintén hiánycikknek számított még a legkorszerűbb telepen is, szintén hozzájárult az emberek közötti érintkezéshez (114). A lakótelep, ami a civilizatórikus szempontú modern építészeti koncepció és államhatalmi törekvés együttes eredményének tekinthető, alapjaiban alakította át a közösségi életet is. Az interjúkban ott bujkál e beavatkozás eredménye, érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelni neki.

A lakáshasználat, vagyis az OKL utóéletének bemutatása mellett még egy hiány tűnhet fel az olvasónak. Nevezetesen a terület előélete a kísérleti lakótelepet megelőzően, illetve a kísérleti lakótelep helyén élők és kiköltöztetésük története. Egy terület rehabilitációja és átépítése sohasem csak építészeti kérdés és nem is mentes a konfliktusoktól. A rendszerváltás utáni Budapesten jelentkező városrehabilitáció és „dszentrifkáció” ékes példája ennek, ahol üzleti, politikai és társadalmi törekvések egymást keresztezve határozzák meg a fejlesztés irányát. Az OKL esetében a terület „öslakosainak” ki-, át- vagy betelepítésére (?) szintén ki lehetett volna térni. Hogy mi történt ezekkel az emberekkel, nem tudjuk. Ha az életviszonyok tudatos átalakításának igénye felől közelítünk a modern építészethez, akkor a megépülő és a lerombolásra ítélt épületek egyaránt jellemzik ezt a törekvést.

Egy társadalomtörténeti szempontokat felvonultató munka esetén szintén nehezen indokolható, hogy a szerzők miért tekintettek el attól, hogy legalább vázlatosan, nagy vonalakban ismertessék a lakáskiutalás rendszerét. Csupán az a megjegyzés olvasható, hogy „problémát jelentett a lakás-kiutalási rendszer működésének elégtelensége” (46). A megépült lakások „leginkább az ipari dolgozóknak szánt típushoz áll közel, de a lakótelepen élőkkel készített interjúk világossá tették, hogy a lakók összetétele a kezdetektől fogva nagyon vegyes volt, sok értelmiségi, vezető beosztású is lakott itt” (43). A lakótelep célja, funkciója és kísérleti jellegének sikeressége szempontjából a lakáskiutalás mechanizmusának feltárása döntő jelentőségű. Pedig hány és hány utalás hangzik el az interjúkban, amire támaszkodva bővebben ki lehetett volna fejteni ezt a részt!

Úgy vélem, a fentebb említett problémák a szöveg szerkezeti átrendezésével nagyrészt orvosolhatóak lettek volna. Elfogadható érv persze, hogy a lakáskiutalás rendszeréről nincsenek statisztikai jellegű adatok, és nem tudható, hogy hány orvos, pártfunkcionárius, rendőr vagy munkás jutott lakáshoz. De ilyen kemény adatokra talán nincs is szükség. A meglévő narratív források beemelése a szövegbe máris közelebb hozhatta volna az olvasót a problémához. Meggyőződésem, hogy amennyiben az építészekkel és lakókkal készített interjúkat a szerzők a szövegbe ágyazták volna, akkor a fentebb jelzett problémák jelentős része rögtön a vizsgálat középpontjába kerülhetett volna.

Nem lehet elégszer elmondani, hogy az interdiszciplinaritásnak mennyire fontos szerepe kellene, hogy legyen a történelmi munkákban. E mű szerencsés ötvözete a társadalom-, a művészet- és az építészettörténetnek, új és érdekes szempontokat kínál mindegyik szakterület művelői, illetve a laikus közönség számára. Minden kritikus megjegyzésem ellenére nem győzöm hangsúlyozni, hogy újszerű szempontokat érvényesítő, kiváló műről van szó, ami lehetővé teszi a korszak árnyaltabb megközelítését, és amit jó szívvel ajánlok a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

*Magos Gergely*